

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARTHA ELEK, FÜLEMILE ÁGNES, KEMECESI LAJOS, KÓSA LÁSZLÓ,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, POZSONY
FERENC, SZARVAS ZSUZSA, VARGYAS GÁBOR.

Felelős szerkesztő:

VIGA GYULA

A szerkesztő munkatársai:

BÁTI ANIKÓ – JUHÁSZ KATALIN

A szerkesztőség címe: MTA BTK Néprajztudományi Intézet H–1014 Budapest I.

Országház utca 30. Telefon: (1) 356 99 39

Telefon/telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TARTALOM

Tanulmányok és közlemények

- PÓCS Éva:* A magyar táltos és a honfoglaláskori samanizmus. Kérdések és feltevések 1
PALÁDI-KOVÁCS Attila: Teherhordó módok és eszközök
a Kisalföldön a 20. század első felében 47
S. LACKOVITS Emőke: Családszerkezet, rokonság, temetkezési rend
a Balaton-felvidéken 64
RISKÓ Kata: A folklórmozgalmak szerepe a szilicei tréfás verbuválás hagyományában 74

Kutatók és életművek

- VARGYAS Gábor:* Egymás tekintetében. Bíró Lajos magyar természetbúvár
és az új-guineai német misszionáriusok – egymásról 92

Viták, vélemények

- GRANASZTÓI Péter:* Tárgygyűttesek az életút elején 100
RICHTER Pál: Családi hagyományok és zenei kistájkutatás 107
BALOGH Balázs: Egy népzenei kutatás társadalomnéprajzi vonatkozásai 111
A. GERGELY András: Primitív perspektívák etnográfiai bája
A Perspektívák – művészet és etnográfia kiállítás törzsi és modern diskurzusáról 115

Kitüntetettek előadásai

- ZENTAI Tünde:* Hímes templomok a Dél-Dunántúlon 118
PETI Lehel: Nyelvi keveredés és új identitás egy moldvai csángó településen 137

Könyismertetések

- Haasis, Lucas – Rieske, Constantin (Hg.): Historische Praxeologie (*Bednárík János*), Ellwanger, Karen – Hauser, Andrea – Meiners, Jochen (Hg.): Trachten in Lüneburger Heide und Wendland (*Liszka József*), Danglová, Ol'ga: Modrotlač na Slovensku (*Horváth Terézia*), Madzsarov, Dzseni: A szertartásbeli gesztus funkciója és szemantikája a magyar kultúrában (*Farkas Baráthi Mónika – Vindus Melinda*), Halász Péter: „Cserefának füstje hoztakikönyvemet...” (*Mirk Szidónia*), Sedlmayr Krisztina: Szalmakosarak (*Paládi-Kovács Attila*), Szabó Magdolna: Szalmakötőháziipar Erdélyben (*Cseh Fruzsina*), Mácza Mihály: Válogatott tanulmányok (*Kósa László*), Kovách Imre: Földek és emberek (*Horváth Gergely Krisztián*), Csoma Zsigmond: Paraszti virágkultúra Magyarországon (*S. Lackovits Emőke*), Aranyos-vidék honismereti monográfiája (*Vajda András*), Baksa Brigitta: Néprajz az iskolában (*Vasvári Zoltán*), Csinta Samu: A lélekmentő. Kallós Zoltán első kilencven éve (*Rudasné Bajcsay Márta*), Varga Norbert: Kígyótestvér. Népmesék és mondák Balogfalváról (*Magyar Zoltán*), Pozsony Ferenc: Háromszéki ünnepek (*Tátrai Zsuzsanna*), Karácsony Molnár Erika: Dúsgazdagolás. Egy székelgyföldi farsangi dramatikus játék (*Tátrai Zsuzsanna*), Szőke Anna: A lélek és a valóság kapcsolata. Egy bácskai falu vallási élete (*Szigeti Jenő*), Kisdí Barbara (szerk.): Létkérdések a születés körül (*Farkas Judit*)

Teherhordó módok és eszközök a Kisalföldön a 20. század első felében

Az élethez szükséges anyagi javak, terhek szállítása ősi szükséglet. Még a motorizáció korában is fizikai erőt és bizonyos segédeszközöket megkívánó emberi tevékenység. Sokkal inkább így volt ez a technikai fejlődés korábbi szakaszaiban. Akárcsak a 20. század első felére gondoljunk, amikor a kerékpár hozott jelentős változást a szegényebb rétegek, a gyalogos társadalom mindennapi közlekedésében, apróbb javainak szállításában. A gazdasági szállítás, cipekedés nehezebb felét a Kisalföldön is a férfiak végezték. Hacsak egy mód volt rá, igás, fogatos járműveket kerítették, folyókkal összekötött szigetek, lápok vidékein ladikot, dereglyét vettek igénybe. Azonban a tehetősebb falusi rétegeknél is szembetűnő volt a női nem hangsúlyos szerepe a teherhordásban. A nemek munkamegosztása kevés területen volt annyira egyértelmű, mint a teherhordó módok és eszközök alkalmazásában. „A szegény embernek nem volt fogatja” – írja Timaffy László a Szigetköz népéről szólva. „A határba, munkára is gyalog mentek, s az asszony gyalogosan cipelte ki utánuk az ebédet.” A városi piacra is „az asszonyok hordták az árut: tejterméket, tojást, baromfit [...] Nyolc-tíz, sőt tizenkét tizenöt kilométert is megtettek gyalog csak odafelé, és délután ugyanannyit visszafelé.”¹

Győr környékén és a Kisalföld déli felén – Moson megye kivételével – a 20. század első évtizedeiben élt még a fejen való teherhordás ősi gyakorlata. Például a nagybajcsi halászok asszonyai fejükön hordták a halas-kosarat a győri piacra (*I. kép*). „Mesterei voltak ennek a cipekedési módnak.” Kerek párnát tettek a fejükre, arra a kerek kosarat, úgy egyensúlyoztak vele a piacra mentükben. A gyűrű alakú fejpárnát Nagybajcson *tekercs*nek nevezték. Maguk varrták, tömítésnek rongyot, fűrészport raktak bele. Az ottani asszonyok kerek kosárban fejükön hordták a mezőre az aratók, kaszások ebédjét is.² A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtői Mosonban Pusztasomorja, Dunakiliti, Győr megyében pedig Nyúl községben az 1960-as évek elején már ismeretlennek találták a teherhordásnak ezt a módját. Nem akadtak nyomára a Kisalföld északi felén, a szlovákiai magyar kutatópontokon sem. Ezzel szemben a Győr megyei Kónyos és a Sopron megye Potyondon, Vitnyéden megbízható és részletes leírásokat kaptak. (A Moson megyei Lipótról csupán bizonytalan és hiányos emléket jegyezték fel.) Vitnyéden a teherhordáshoz használatos fejpárnát *perec*nek nevezték. Az 1940-es évekig volt szokásban a nők körében, akik nem csupán az ebédet vitték fejükön a határba, de a jószágoknak szánt, vászonponyvába kötött zöldtakarmányt is így vitték haza.³

¹ Timaffy 1980: 104.

² Timaffy 1980: 104-105.; 1981: 82. Abb. 1.; Lásd még MNA II. 86. témalap. Nagybajcs, Németh Imre gyűjt. 1965. MTA Néprajzi Intézet Archívuma.

³ MNA II. 86. témalap az említett kutatópontok kérdőívében. Ikvai Nándor és Németh Imre gyűjtései 1962-1966. között. MTA Néprajzi Intézet Archívuma.

1. kép. Halaskosár (*fűles*) cipelése fejen. Nagybajcs. (Fotó: Timaffy László 1979.)

mány valamiből' értelemben használatos *tereh*, *terő*, *teri* szó a Kisalföld peremvidéke mellett főként a szlavóniai és a gyergyói nyelvjárásban mutatható ki.⁷

A magyar nyelvterületen az emberi erővel történő teherhordásnak három domináns módozata különíthető el:

a/ A fejen hordás főképp a Dunántúlon terjedt el, Moson megye és a Duna-kanyar környezetéhez tartozó hegyvidékek kivételével. Nagy foltban mutatható ki az Erdély-medence középső részein és Dél-Erdély hegyvidékein is. Máshol csupán szórányosan van nyoma itt-ott.

b/ A háton hordás (főként batyuzás vászonlepedővel) az északi népterület sajátja, de átterjed az Alföld szomszédos, északi részeire is és a Duna keleti partján lenyúlik a kalocsai Sárköz vidékéig.

c/ A vállon hordás kettős tarisznyával (*átalvető*, *iszák*) Erdély, továbbá Moldva magyar és román népét, illetve az erdélyi, moldvai regionális kultúrát jellemzi.⁸

Az Alföld középső és déli harmadában az említett domináns teherhordó módok egyike sem otthonos, az emberi erővel végzett teherhordás jelentősége kisebb, eszközanyaga is szegényesebb. Amíg a Felföldön teherhordó eszközök tucatjait találjuk,

A Rábaközről – közelebbi helymegjelölés nélkül – írja Timaffy László: „A vesszőből font *halfűles* már nagyobb volt [t.i. a *halász szatyornál*], 20 kg fért bele, és fejükön hordták. Ruhából *tekercest* tekertek, ezt fejükre emelték, és erre emelték a kosarat. Ezt is vizes levelekkel bélelték, így rakták bele a halakat és az úgynevezett *hálósákkal* fedték. Ez kerek háló, maguk hurkolták, madzaggal húzták össze és kötötték meg a kosáron.”⁴ A rábaközi Mihályiban a kerek alakú, tágas, sekély, kétfülű kosár neve: *silinga*. Nyáron ilyen tisztított vesszőből fonott, kb. 30 cm magas kosárban, a fejükön vitték az asszonyok az ebédet a mezőre.⁵ A *silinga* szó és ez a kosárféle a nyugat-dunántúli magyar népterületen általánosan ismert volt a 20. század derekán.⁶ Mesterházán (Sopron megye) a fejen egyszerre elvitt szállítmány neve *egy tereh*, azaz 'egy ponyvába kötött széna, szalma, gaz csomója'. A 'teher, egy rako-

4 Timaffy 1991: 83.

5 Kiss 1979: 64.

6 MTSz II. 1901: 392.; ÚMTSz 4. 2002: 894.

7 MTSz II. 1901: 683.; Kiss 1979: 69.

8 Paládi-Kovács 1973: 516–521.; 2001: 860–861.

addig a Dél-Alföld magyar falvaiban alig 5-6-ot számolhatunk össze. Férfiak tarisznyái (*szeredás*), nők karkosarai (*garaboly*) mellett legfeljebb az egykerekű talicskák és a vízhordás, ételhordás eszközei (például vállrúd, *abronica*) említhetők.

Az emberi erővel végzett teherhordás domináns módjai hatással vannak az emberi szervezetre, a testtartásra, a járásra, az érrendszerre és egyéb belső szervekre is. A fejtetőn való teherhordás egyenes derékkel, gondos egyensúlyozással történik. „A Mediterrán-vidék nőinek szép, sudár testtartása ennek a cipekedési módnak is a következménye. Nálunk a sárközi, somogyi menyecskék testtartását és járását befolyásolta a teher fejen való hordása.”⁹ Ezzel szemben a háton való batyuzás eredménye többnyire a görnyedt hát, a hajlott testtartás, a tüdő- és szívtágulás, a visszeres láb.¹⁰ Évezredes beidegződések esetén nem is olyan könnyű az áttérés egy másik teherhordó módra. (Amerikában az adaptáció nehézségeit figyelték meg a fejen hordáshoz szokott afrikai feketeknél, akik nem tudták átvenni az indián őslakosság homlokpántos cipekedő módját. A dél-kínai, indokínai népesség is máig ragaszkodik a vállrúd használatához.)

Mindezek fényében világosabban látható a fejen hordás és a háton hordás, batyuzás hagyományos módozatainak az Öreg-Duna mentén húzódó határvidéke, ennek a talán évezredes kulturális eltérésnek a jelentősége. A magyar néphagyományban alig találunk a Kisalföld északi és déli felét megosztó vonást. Különösen az anyagi kultúrában ritkaság a különbözős, sokkal inkább az egység, az egyező jelleg az, amit a néprajzi kutatás fel tud mutatni a Dunától északra és délre sorakozó kistájokról szólva. A batyuzás, háton való cipekedés az északi magyar népterületen túl általánosnak mondható a szlovák, lengyel, kárpáti-német, cseh-morva, ruszin térségekben is. A Szigetközben szórványos emlékei vannak. „Erdőről hazajövet hátukon cipelték a *póst* vagy a rőzsét, mezőről pedig kétébe kötve a szénát vagy a csalamádét.”¹¹ A határban dolgozó asszonyok kicsiny gyermeküket lepedőbe kötve a hátukon vitték magukkal. Ahol lehetett, bokrok árnyékában faágra kötötték, ott ringott a baba, mint a bölcsőben. Piacozó asszonyok között is akadt, aki nem bírta a fejen való cipekedést és inkább batyut kötött a hátára (például Cikolasziget, 2. kép).¹² A Szigetközben, Csallóközben és a Mátyus-

2. kép. Batyuzás háton. Cikolasziget. (Fotó: Timaffy László 1979.)

⁹ Gunda 1956: 127.

¹⁰ Gunda 1955.; 1981: 12–13.

¹¹ Timaffy 1980: 105.

¹² Timaffy 1981:82. Abb. 2.

3. kép. Batyuzó asszony. Zsitvabesenyő. (Fotó: Ikvainé Sándor Ildikó 1966.) (MNA)

földön a zsákvászonból készült teherhordó ponyva neve *panyó*, *panyóka*, a Rábaközben is *panyó* vagy *csandér*. (A *csandér* szónak ezt a jelentését Mosonszentmiklósról és Sopron megyéből is feljegyezték.)¹³ A köznyelvi batyu szó helyett a Csallóköz és Mátyusföld népe (például Bős, Pozsonyboldogfa, Hidaskürt, Vága) a *bútyor* tárgynevet használja, csupán a Nyitra, Komárom megyéhez tartozó vidéken (Vágfarkasd, Tardoskedd, Martos, Zsitvabesenyő) jelenik meg a *batyu* és a *lepedő*, *batyulepedő*, Besenyőn a *batyuzó abrosz* terminus (3. kép). A Kisalföld déli felén – miként a Mátyusföldön – szintén a *bútyor* lehetett az eredeti tárgynév. Vitnyéd (Sopron m.) idős adatközlői 1962-ben még ezt közölték az MNA kérdőívét kitöltő Ikvai Nándorral.¹⁴ (Meg kell jegyezni, hogy a batyuzás a Dunától északra elterülő magyar vidéken sem volt teljesen általános. Például Cséfalva (Pozsony megye) és Ekel (Komárom megye) községben nem volt szokásban.)

Az imént említett *pózs* szó némi magyarázatot kíván. Tájnyelvi szó, közelebről a Csallóköz, Mátyusföld és Szigetköz népének jellegzetes szava. Eredeti jelentése 'rőzse, rőzseköteg' (Vága, Somorja, Csallóközcsütörtök). A szigetközi *pózs* az 'árvízvédelmi töltéshez használatos rőzsekötegekből és földből rögtönzött holtági gázló' neve.

¹³ Timaffy 1991: 84; MTSz II. 1901: 72; ÚMTSz 1. 1979: 879.; 4. 2002: 556. *Panyó* a *csován* (*csallán*) zsákvászonból készült lepedő neve Pozsonypüspökiben is. Paládi-Kovács A. gyűjt. 1965. MNA II. 91. kérdőlap. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma.

¹⁴ Az említett települések adataihoz lásd az MNA II. 87. kérdőlapot, Ikvai Nándor és felesége, továbbá Hegyi Imre, Molnár Benő, Paládi-Kovács Attila, Tóth Margit 1962-1966-ban végzett gyűjtéseit. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma, MNA szakarchívum. A 'batyu' jelentésű *bútyor* szót az MTSz nem ismeri, az ÚMTSz Vágkirályfalva, Martos, Sökszelőce, Kocs helymegjelöléssel adja meg (ÚMTSz 1. 1979: 622.).

4. kép. Faágak kötegének szállítása vállon. Cikolasziget. (Fotó: Timaffy László 1979.)

Pősölésnek nevezik e tájakon a vízpartok „megbélelését” fűzgallyakkal, rőzsekötegekkel. *Pős-sövénynek* Csallóköz és Mátyusföld magyarsága a karók közé állított és lécekkal összeszorított vesszőkévékből álló sövényt nevezte.¹⁵ Érdemes az emlékezetre, mivel az árvíz által gyakran elöntött Duna-szigetek magyarságának sok évszázados küzdelmeire, egymást követő nemzedékek sorának tájvédelmi és tájépítő erőfeszítéseire emlékeztetnek bennünket. A *pőst*, rőzsét szállították ladikon, dereglyén, tragacson, de olykor a vállukon is. A Rábaközben az ágfát hosszú rőzsékbe kötötték és vállukon vitték haza. A rőzsekötegebe *villásfát* szúrtak, annak segítségével vették a vállukra, hátukra, pihenéskor pedig letámasztották a földre.¹⁶ A Szigetközben vastagabb, hosszú ágakat szállítottak ilyen módon az 1970-es években, mint azt Timaffy László Cikolaszigeten készült fényképfelvétele is igazolja (4. kép).¹⁷

A Szigetközben a mezőn dolgozó emberek ivóvizét *vatalé* néven ismert faedényben, egyik végén horgas rúddal vállon vihető hordócskában vagy *bugyogakorsónak* nevezett agyagedényben vitték magukkal. A *vatalé* legfeljebb 15-20 literes, lapos, füles fahordócska. Az edény és hordozásának módja inkább emlékeztet az erdélyi magyarság *budollónak*, *légelynek* ismert faedényére és az úgynevezett *légelyhordó botra*, mint az alföldi magyarok *csobolyó* vagy *csobán* néven ismert vízholdó edényére. Ásványrárón 1979-ben megörökített formája (5. kép) jobban hasonlít a hordóra, mint a kétfenekű dobra, a csobolyó formájára. A *vatalé* (*vatalle*, *vatalle*, *fatallé*) tárgynev főként a Kisalföld térségében ismeretes Pozsonytól Komáromig, a csallóközi

¹⁵ MTSz II. 1901: 208; ÚMTSz 5. 2010: 588.

¹⁶ Timaffy 1991: 84.

¹⁷ Timaffy 1981: 83. Abb. 7.

5. kép. *Vatalé* (csobolyó) szállítása vállon kampós bottal. Ásványráró. (Fotó: Timaffy László 1979.)

Bacsfától és Mosonszentmiklóstól Pannonhalmáig. Feljegyezték Veszprém és Zala megye több pontján, különösen a Balaton-felvidéken (például Aszófő).¹⁸ A *bugyogakorsót* fülénél fogva, kézben vitték a mezőre, egy-egy aratópárnak elegendő ivóvíz tárolására, szállítására az agyagedény is megfelelt.

A Kisalföld településein vízhordó rudakat általában nem használtak. Régebben a lakásokban is faedényben, *sajtárban*, *puttonban* tárolták az ivásra, főzésre szolgáló vizet (6-7. kép). Közel volt a kút, a puttonba, sajtárba merített vizet kézben vitték be a házakba, helyenként az istállóba is (például Pozsonypüspöki, Vága, Pozsonyboldogfa).¹⁹ Vízhordó vállrúd használatának csupán a Kisalföld északi részén, a Komárom-nyitrai síkságon vannak emlékei. Tardoskedden (Nyitra megye) a *váska* egyenes rúd, melynek két végén egy-egy vaskampó lóg rövid láncon. A *váska* a menetirányban helyezkedik el a vízhordó személy egyik vállán, amikor megindul a két teli vizes edénnyel. Hasonló, láncos kampókkal ellátott, *váska* néven ismert vállrudat használtak Sókшелőce és Bény község határában is. Sókшелőce és Ekel határában nem csupán vizes edényeket szállítottak ilyen módon, de nyáron a mezőre is vittek vállrúdra akasztott kosarakban a munkásoknak készített ebédet.²⁰

Az istállóban telelő szarvasmarháknak sok településen nagy dézsákban vitték be az itatáshoz szükséges vizet. Pozsonyboldogfán a *sáf* (dézsza) két fülén dugtak át egy ru-

¹⁸ MTSz II. 1901: 936-937; ÚMTSz 5. 2010: 664.

¹⁹ Paládi-Kovács A. gyűjt. 1965. MN II. 85. kérdőlap az említett falvak anyagában. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archivuma, MNA szakarchívum.

²⁰ Tóth Margit gyűjt. 1964. Tardoskedd. MNA II. 85.; Ikvai Nándor és I. Sándor Ildikó gyűjt. 1966. Ekel, MNA II. 85. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archivuma, MNA szakarchívum. A *váska* tárgynévhez lásd még: ÚMTSz 5. 2010: 654.

6. kép. Szödöputtony. Pozsonyboldogfa.
(Fotó: Paládi-Kovács Attila 1965.)
(MNA)

7. kép. Szödöputtony. Pozsonyboldogfa.
(Fotó: Paládi-Kovács Attila 1965.)
(MNA)

dat, azzal cipelte be két ember az istállóba. Ezt a megoldást Vitnyéden (Sopron megye) is gyakorolták, de ott a kétfülű, dongás faedény neve *sajtár*. Egyes gazdaságokban *sajtárhordó rudat* tartottak, melynek közepe táján egy vaslánc lógott, annak végén pedig egy rövid keresztfa, amit a *sajtár* két fülébe illesztettek, mielőtt a rudat két férfi a vállára emelte.²¹ Ezt a két személyes, láncos vállrudat használták a vizes *sajtár*²² behordásához Potyond (Sopron megye) parasztgazdaságaiban is. Hidaskürt (Pozsony megye) gazdáai az *itató sáf* néven ismert, vízzel teli dézsát H-alakú kettős rúdon szokták bevinni az istállóba. A *sáf* két fülén előbb a *körösztfát* át dugják és a két rúd vájába helyezik, majd két személy két kezével megmarkolja és felemeli. A kétszemélyes láncos vállrud a nyugati népterület (Nyugat-Dunántúl), a H-alakú, kézben vitt rúdpár a keleti népterület, főként Erdély jellegzetes teherhordó eszköze volt.²³

Az ételhordás jellegzetes eszköze volt a Kisalföld nyugati széléin a közös füllel kézben vihető *kettes fazék*, ahogy Cikolasziget, Pozsonypüspöki, Pozsonyboldogfa

²¹ Ikvai Nándor gyűjt. 1962. Vitnyéd. MNA II. 85. témalap. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma. MNA szakarchívum.

²² Németh Imre gyűjt. 1965. Potyond. MNA II. 85. témalap. A tárgy neveként megadott *csöbörbot* nyilván tévedés, minthogy a teherhordó eszköz neve a vizes edény nevét követi. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma. MNA szakarchívum.

²³ I. Sándor Ildikó gyűjt. 1966. Hidaskürt. MNA II. 85. témalap. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma. MNA szakarchívum. A kétszemélyes víz hordó rudak elterjedtségéhez: Paládi-Kovács 1981: 326-328.

8. kép. Kettes fazék. Cikolasziget. (Fotó: Timaffy László 1979.)

lakosai nevezték (8. kép). Szigetköz aszszonyai „A levest, főzeléket legszívesebben kettős cserépedénybe, vagyis *iker-csuporba* rakták, mert ebben tovább meleg maradt.” A kenyeret kendőbe csavarták, a tésztát cseréplábasban vitték.²⁴ A Rábaköz ebédvivői a levest, főzeléket egy-két ember számára szintén *iker-csuporban*, vagy más szóval *funtoskában*, kézben vitték.²⁵ Pozsonypüspökiben a *kettes fazék* (szlovák nevén *ďvojnak*) mellett füles *karkosárban* vitték az ételes edényeket, evőeszközöket. (A tányérokat *kenyeres ruhába* tették, a kenyeret szalvétába csavarták.) Ikerfazékkal a 19-20. században főként a tatai fazekasok látták el a Kisalföld népét. Ennek az edénytípusnak a magyar nyelvterület más részein (Alföld, Felföld) igen szórványos az előfordulása. Európa szláv és germán népeinél azonban számos körzetben jellegzetes edénytípus. A Közép-Duna-medence egyes régészeti kultúráiban (például péceli

kultúra) gyakori edényforma. Az őskori, főként bronzkori társadalmakban, feltehetően az áldozati ételek bemutatására szolgált.²⁶

A Kisalföld északi felén még a 20. század első felében is meglehetősen elterjedt volt az ételes edények, fazekak szállítása kézben egy hálószerű eszközben elhelyezve. A fazékfogó pántnak, hálónak széles az elterjedtsége a Felföld, az Alföld, sőt Erdély magyar tájain is. Keleten és az Alföldön többnyire *kasornya*, az északi népterületen *kantár* a neve. *Kantár* néven ismerte, használta Cséfalva, Pódafa és Bős (Csallóköz), Vágfarkasd és Hidaskürt (Mátyusföld), Tardoskedd és Zsitvabesenyő (Nyitra-komáromi síkság) és az általuk reprezentált kistájak magyar falusi népessége. A Magyar Néprajzi Atlasz említett kutatópontjain a fazékfogó hálót lapos szalagokból állították össze, varrták le a szalagok kereszteződéseinél. A *gatyamadzag*, *gatyá pántlika* néven ismert szalagokat többnyire cigányasszonyok szőtték úgynevezett *cigány szátyván*, azaz a párosával használt szalagszövő táblácskák szövés módjával. A szalagokhoz vásárokon pénzért vagy házalók révén lehetett hozzájutni. Utóbbiak némi élelem (szalonna, kenyér, bab stb.) ellenében adták az árujukat.²⁷

²⁴ Timaffy 1980: 105.; Timaffy 1981: 82. Abb. 4.

²⁵ Timaffy 1991: 84.

²⁶ Mozsolics 1945: 18-22.; Paládi-Kovács 1979b: 624-625.

²⁷ Az adatokhoz lásd MNA II. 88. témalap jegyzetei a felsorolt kutatópontok anyagában, Ikvai Nándor és I. Sándor Ildikó gyűjtései 1966-ban, Molnár Benő 1965. és Horváth Terézia 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archívuma. MNA Szakarchívum.

9. kép. Fedeles kosár. Cikolasziget. (Fotó: Timaffy László 1979.)

A fazékhordó háló (*kantár*) és a fejen való teherhordás elterjedési területe élesen elválik egymáshoz. A *kantár* alapjában véve a batyuzás északi magyar térségéhez kapcsolódott. Határvidékük a Duna mentén húzódott, és sehol sem fedte egymást. Ezzel szemben a kettős fazék, az *ikercsupor* a Kisalföld déli és nyugati tájainak jellegzetes tárgyaként a fejen hordás és a háton hordás, mint két domináns teherhordó mód területein egyaránt használatban volt.

A női nem teherhordó eszköze volt a hántolt fűz vesszőből fonott *karkosár*, más néven, a *fedeles kosár* is, amivel Cikolasziget (Moson megye) asszonyai a piacra jártak (9. kép). A tejet, tejfelt régebben köcsögben, *szatyorban* vitték. „Egy másikban a vaját, túrót, szőlőlevelekbe csomagolva, hogy hűsen maradjon. A tojást ocsú vagy pelyva közé egy harmadikba rakták.”²⁸ A karkosár, a fedeles kosár a 19. század második felében kezdett terjedni,

részint a kosárfonó tanfolyamoknak is köszönhetően. A Rábaköz asszonyai „A fedeles kosárban főképpen tejterméket, az úgynevezett *tejháradékot*: tejfelt, vaját, túrót szállították, de így hordták a piacra a tojást és a csirkét is.”²⁹ A fűz vesszőből font karkosárnál régebbi, szintén kézben vitt teherhordó eszköz volt a gyékényből készült *szatyor*, amit a Hanság közelében kialakult gyékényszövő központokban állítottak elő (Bősárkány, Sarród, Pusztasomorja).³⁰ Jellegzetes formai változata volt a *halas-* vagy *halászsza-**tyor*, amit Nagybjacson, a Szigetközben még 1979-ben is használtak. A Rábaközben a gyékényből font *halászsza-**tyorban* 10-15 kiló halat tudtak kézben elvinni (10. kép).³¹

Az említetteknél is speciálisabb teherhordó eszköz volt a Nagybjacsról, a Szigetközből ismert *halburkus*, a fűz vesszőből fonott, kerek alaprajzú, középen öblösödő, vesszőfonadékkal fedett kosár, amit a halászok egy kampós botra akasztva vittek a vállukon (11. kép). A *burkus* tárgynevet Szinnyei József *Magyar tájszótára* nem ismeri. Az Új Magyar Tájszótár a *burkus*, *burkuskosár* szót a ’kiscsirkék éjszakai szálláshelyeül szolgáló fonott kosár’ jelentéssel értelmezi. Mindössze két településről, Kemenesszentpéterről és Csöngéről (Vas megye) tudja adatolni. Ismerték a szónak

²⁸ Timaffy 1980: 104.

²⁹ Timaffy 1991: 84.

³⁰ Kálmán 1942: 5-6.

³¹ Timaffy 1981: 83. Abb. 5.;1991: 83.

ezt a jelentését a Fertő-mellékén és a Rábaközben is.³² A *burkus* pár évtizede még mindenképpen a Kisalföldhöz kapcsolódó tárgy és tájszó volt.

10. kép. Gyékényből készült *halas szatyor*. Nagybajcs. (Fotó: Timaffy László 1969.)

11. kép. *Halburkus* szállítása vállon kampós bottal. Nagybajcs. (Fotó: Timaffy László 1979.)

³² ÚMTSz 1. 1979: 638.; Kiss 1979: 26.

A nők piacozásához kapcsolódott a hátikosárnak a Kisalföldön csupán szórványosan adatolható használata. Vitnyéden (Sopron megye) az 1930-40-es években még használtak a nők hántolt, fehér vesszőből font, a háthoz simuló oldalán lapos, egyébként félgömbölyű hátikosarat. 1962-ben az MNA kérdőívet kitöltő néprajzi gyűjtő már nem talált belőle példányt. Emlékezet után írta le a tárgyat és adott hozzávetőleges méreteket. Nem sikerült tisztázni a kosárfonók kilétét, a hátikosár készítésének, beszerzésének helyét sem. Hidaskürtön (Mátyusföld) gyümölcsöt vittek a *hátikosárban* eladni. Időnként férfiak is cipekedtek vele. Két kantárral vették fel a kb. 70-80 cm magas, hátoldalán lapos, kávas füllel készült kosárfélét. Pozsonypüspökiben a két világháború között még használatban volt a hátikosár, a helyi megnevezéssel élve, *krakszli*. Két *pant*-tal vették a hátukra. Kizárólag csak nők cipekedtek vele. Az ottani *krakszli*-nak deszka alja volt. Az aljdeszkába fűrt lyukakba illesztették az erős somvesszőket, azokat fonták körbe *szalak*-kal (iszalag, juhszalag). Csak a káviái készültek erős, hajlékony mogyoróvesszőkből. A falusi lányok, asszonyok tavasztól őszi virágot, gombát, somot stb. gyűjtöttek a közeli erdőkben és vitték gyalog Pozsonyba, ahol el tudták adni az erdei termékeket.³³

A férfiak sok vidéken jellegzetes, vállon hordott tarisznya-féléit a Kisalföld 20. századi tárgykészletében hiába keressük. Timaffy László egyedül a *kátyulós tarisznyát* említi a Rábaközről szóló néprajzi monográfiában. Mint írja „Szénakaszáláskor vagy aratáskor a kasza nyelére akasztották a vászontarisznyát, vagyis a *kátyulós tarisznyát*. Ez egy kis vászonzsák a kalapáló szerszámok számára. A *kasza foglára* pedig a vízeskorsót akasztották, így indultak munkába a férfiak.”³⁴ Csallóközi és mátyusföldi gyűjtéseimből tudom, hogy ott a kasza élesítéséhez, a kaszafenéshez szolgáló fenékö számára vörös fűzből készült tokot *kátyunak* neveztek. Ezzel szemben a marhaszarvból készült szarutok helyi neve: *tokmány* (Bős, Tejfalva, Kisudvarnok, Vízkelet).³⁵ Az említett tarisznyában az üllő és a hozzávaló üllőtöke, meg a kaszaverő kalapács foglalta el a legtöbb helyet, azoknak volt helyenként tetemes, a *kátyunál* nehezebb súlya.

Végül szólni kell az állattartó családi gazdaságok takarmányhordó eszközeiről is. Széna- és szalma behordásához az istállóba a Kisalföld számos településén használtak ponyvát, durva vászonlepedőt. Szigetköz, Győr és Moson megye falvaiban (Pusztasomorja, Dunakiliti, Lipót, Nagyabajcs, Kóny) nem találták nyomát a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtői. Az Öreg Dunától északra szintén sok helyen kaptak nemleges választ a takarmányt hordó ponyva használatát firtató kérdésre (Bős, Pódafa, Ekel, Hidaskürt, Tardoskedd, Martos, Zsitvabesenyő). Ezek a településnevek a Kisalföld központi, mélyen fekvő tájait jelölik ki. A peremeken azonban megtalálták a változatos formában és neveken ismert takarmányhordó ponyvát. Többnyire 40-50 cm hosszú kötőszalagot varrtak a kb. 120-140 cm méretű ponyva két átelleses vagy mind a négy sarkára. A tárgy neve Potyondon (Sopron megye) *gashordó ruha*, Vitnyéden (Sopron megye) *lepődű*, Nyúlon (Győr megye) *lazsnag*. A ponyvával összefogott és

³³ MNA II. 89. témalapjának adatai az említett kutatópontokról. Gyűjtők: Paládi-Kovács Attila 1965, Ikvai Nándor 1962, Ikvainé Sándor Ildikó 1966.

³⁴ Timaffy 1991: 84.

³⁵ Paládi-Kovács 1979a: 211–212.

12. kép. *Panyó*, sarkain *pánttal* takarmányhordáshoz. Pozsonyboldogfa. (Fotó: Paládi-Kovács Attila 1965.) (MNA)

egyik vállukon át hátravetett köteg neve Nyúlon *futrács*,³⁶ Vitnyéden *teri*. Használtak vászonponyvát a széna, szalma behordására a Kisalföld északi peremén is. A ponyva neve Pozsonypüspöki és Pozsonyboldogfa régi gazdáinak szótárában *panyó* (12. kép), a kötőmadzag neve *pánt*, a szénakötege *bútyor*. Cséfalván ritkán használtak ponyvát (*ponyót*) erre a munkára. Vágán, Vágfarkasdon viszont főként ponyvát, esetleg kötelet tartottak erre a célra. A ponyva neve Vágán *lepedő*, a kötege *bútyor*; Vágfarkasdon a szénahordó ponyvát *pokróc* néven említették.³⁷

A Kisalföld déli felének nyugati részein, főként Moson és Sopron településein használtak nagyméretű hátikosarat széna, szalma, szecska, pelyva behordására az istállóba. Pusztasomorján a fűzvevesszőből font *hátoskosár* magassága meghaladta a 120 cm-t, átmérője fent közel 1 m, a fenekén 50-60 cm volt. Többnyire a nagyobb gazdák használták, akik a Szigetközben szokták beszerezni. Dunakilitin a *hátoskosár* hátoldalát sűrűn befönték és ez a része kb. 40 cm-rel magasodott a kosár szája fölé (13. kép). Hasonló méretű formájú *hátyit* tartottak takarmányhordásra Lipóton is. Két lapos kötéllel, *pánttal* vették fel a hátukra. Kilitin, Lipóton az ügyesebb gazdák maguk is értettek a szénahordó „hátas” kosarak elkészítéséhez. Potyondon (Sopron megye) a kb. 120 cm magas *hátoskosár* széna és szalma szállítására volt alkalmas. Pelyvahordásra kevésbé használták, mivel oldalát csak hézagosan fonták körül (14. kép). A potyondi

³⁶ A *futrács* szót említik már Bősárkányról ’lovas katonáknak kiszolgáltatót lóeleség’ jelentésben. Szénacsomó, amelyet a nyeregkapáéhoz kötve hordanak magukkal. MTSz I. 1893: 648. Mihályiban (Rábaköz) olyan köteg takarmány, széna, szalma neve, amelyet háton könnyen el lehet vinni (kb. 15 kg-ig) Kiss 1979: 36.

³⁷ Az adatok forrása az MNA II. 81. témalapja az említett kutatópontok archivált kérdőív füzetében. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archivuma, MNA szakarchívum.

13. kép. *Hátoskosár*. Dunakiliti. (Fotó: Németh Imre 1965.) (MNA)

14. kép. Hézagosan font *hátoskosár* szénahordáshoz. Potyond. (Fotó: Németh Imre 1965.) (MNA)

szénahordó kosár a Dunántúl nyugati széléin, különösen a Hanság és a Fertő környezetében elterjedt formát jeleníti meg. Vitnyéden (Sopron megye) csak a nagygazdák tartottak *pelvaskosár*nak nevezett nagyméretű, két pánttal háton vihető kosarat. Kóny községben (Győr megye) a fűzvevesszéből font *hátoskosár* az 1960-as évek közepén még általánosnak mondható. Magassága 120 cm, szájának átmérője kb. 80 cm volt.

15. kép. *Füles*, kézben vitt takarmányhordó kosár. Dunakiliti. (Fotó: Németh Imre 1965.) (MNA)

Az Öreg-Dunától északra kevesebb emléke van ennek a teherhordó eszköznek. A Csallóközben egyedül Ekelről (Komárom megye) jegyezték fel a takarmányhordó kosár használatát. Fűz vesszéből készült, ritka fonással, de rajzot, fotót, méreteket nem kaptunk róla. Pozsonyboldogfán *eleséges kosár*, *polvakosár* néven ismerték a nagyméretű *hátikast*, amit két kantárral vettek a vállukra, hátukra. Néhány nagyobb gazdánál volt csupán. *Pelva*hordó néven ismerték a nagyméretű hátikosarat Zsitvabesenyőn is (Bars megye). Nevükből arra lehet következtetni, hogy sűrű fonással készültek. Martoson (Komárom megye) *szénahordó kas* néven írtak le a gyűjtők egy fűz vesszéből ritka fonással készült tárgyat, melynek magassága és szájának öble is kb. 120 cm lehetett. Egy darab istrángkötéllel vették fel a vállukra. Hasonló lehetett a Tardoskeddről (Nyitra m) említett *hátaskosár* is, amit fűz vesszéből fontak.³⁸

A Kisalföld közepén, mélyen fekvő tájain, ott ahol az 1960-as években sem volt emléke a takarmányhordó ponyvának, kézben vitt nagyméretű, kétfülű kosarat használtak a pelyva, szecska és széna behordására. A kosár átmérője elérte a 90-100 cm-t, lapos fenekének átmérője 70-75 cm, a kosár fonott falának magassága 50-55 cm körül volt. (Vitnyéden 80 cm magas és 130 cm szájátmérőjű példányt is találtak.)³⁹ Két fülénél fogva ölbé véve vitték a megrakott kosarat a férfiak. Nők, serdülő gyerekek egyedül nem tudták vinni, ketten kellett hozzá, ha szükség volt a munkájukra a jószág ellátásában vagy az egykori cséplőgépek kiszolgálásában, a törek, pelyva eltakarításában. Ez a kosártípus – a célnak megfelelően – több, különböző méretben készült. Ta-

³⁸ Az adatok forrása az MNA II. 81. témalapja az említett kutatópontok füzeteiben. A gyűjtések időpontja 1962-1966 között helyezkedik el, a gyűjtők neve az előző jegyzetpontokban megtalálható.

³⁹ Ikvai Nándor gyűjt. 1962. MNA II. 81. témalap. MTA Néprajzi Kutatóintézet Archivuma.

karmányhordásra a legnagyobb méretű *fülest* használták (15. kép). A kosár két fülére utaló *füles* tárgynevet Pusztasomorja, Dunakiliti, Lipót, Nagybajcs, Nyúl kutatóponton jegyezték fel a Néprajzi Atlasz gyűjtői. A Szigetközben füz- vagy *ciglevesszőből* fonták a *fülesnek* nevezett kosarakat (például Lipót, Nagybajcs). Mátyusföldön *abrákos kosár* (Hidaskürt), *eleséges kosár*, *polvakosár* (Pozsonyboldogfa), Csallóközben *etető kosár* (Bős), *vesszőkosár* (Cséfalva, Pódafa, Ekel) néven különböztették meg a többi, hasonló formájú kosártól. A Kisalföld távolabbi peremlein pedig állandósult jelző nélkül, csupán *kosár* néven emlegették.

Az említett ponyva- és kosárféléket a 20. század első felében már sok helyen kezdte felváltani a szalma- v. szénakötél, a *sarogla* és az egykerekű talicska, amit Ekelén, Dunakilitin és a Szigetközben többnyire *tragácsnak* neveztek. Mihályiban (Rábaköz) *trák* a neve a trágyahordó saroglyának, amivel két erős férfi egy leölt disznót is odébb tud vinni.⁴⁰ A *trák* szó nyilván átvétel a németből. (Keleti-szlovák falvakban, például Žakarovce – Zakárfalva bányászfalu nyelvében a *trak* jelentése: 'kötél, kötőlék'.) A Szigetközről olvashatjuk, hogy a szegényebbek „A földekről *tragács*on, talicskán tolták haza a terményt, krumpliszákot, kukoricát.”⁴¹ Az egykerekű talicskának ez a tájnyelvi elnevezése szintén német nyelvi hatásra utal.

Nem ismerjük a zsákhordásnál használt két rövid kis deszkácskából és két rudácskából összeállított fakeret, leginkább elterjedt nevén: *körömfá* kisalföldi használatát, ismertségét. Hidegségen (Sopron megye) *perec* néven jegyezték fel,⁴² ami arra utal, hogy a zsákhordó keret a Kisalföldön sem volt ismeretlen munkaeszköz. Főként a malmok rakodói, a molnárok, a cséplőgépes munkacsapatok használhatták

A teherhordó módok és eszközök vázlatos szemléje arra vall, hogy ennek a korán polgárosodó, újtító jellegű térségnek a falusi népe még a 20. század derekán is az emberi erővel végzett teherhordás gazdag tárgykészletét őrizte és vele együtt a népnyelv is sok tájszót, tárgynevet őrzött meg az 1970-80-as évekig. A kisalföldi tárgy- és szókészlet, különösen azon elemei, melyeket az ország más vidékein nem ismernek, hozzátartoznak a táji és a regionális kultúra, a dialektus sajátos jegyeihez. Segítik a kisalföldi néphagyomány, tárgyi örökség jellegének megrajzolását, karakteres jegyeknek kiemelését.

Irodalom

GUNDA Béla

1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen: Alföldi Magvető Kiadó.

1981 Die Probleme der traditionellen menschlichen Traggeräte auf der Balkanhalbinseln und in der Karpaten. In Paládi-Kovács, Attila (Hg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. 9–23. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

⁴⁰ Kiss 1979: 70.

⁴¹ Timaffy 1980: 105.

⁴² ÚMTSz 4. 2002: 444.

KÁLMÁN Béla

- 1942 *A bősárányi gyékényszövécs és szokincse*. Budapest: Kny. Magyarságtudományi Intézet Évkönyve I.

KISS Jenő

- 1979 *Mihályi tájszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MNA

- 1987-1992 *Magyar Néprajzi Atlasz*, I–IX. (térképkötetek). Szerk.: Barabás Jenő. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MNA II.

- A Magyar Néprajzi Atlasz kéziratos kérdőíve*. II. füzet. Budapest: MTA BTK Néprajzi Kutatóintézet Archivuma.

MOZSOLICS Amália

- 1945 Óskori és népi kettős pohár és pereckulacs. *Ethnographia* LVI. 18–22.

MTSz

- 1893-1901 *Magyar tájszótár*. Szerk.: Szinnyei József. Budapest: Hornyánszky Viktor Kiadása.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1973 Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia* LXXXIV. 511-526.

- 1979a *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 1979b Ikerfazekak. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 624–625. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 1981 Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia* XCII. 307–333.

- 2001 Szállítás emberi erővel. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás*. 860–889. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TIMAFFY László

- 1980 *Szigetköz*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- 1981 Transport mit Menschenkraft in Szigetköz (Ungarn). In Paládi-Kovács, Attila (Hg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. s. 79–83. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

- 1991 *Rábaköz*. Győr: Novadat Bt. ÚMTSz

- 1979-2010 Új Magyar Tájszótár, I–V. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Paládi-Kovács Attila

Akadémikus, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

e-mail: paladi-kovacs.attila@btk.mta.hu

Attila Paládi-Kovács

Ways and devices of human-powered transport in north-western Hungary in the first half of the 20th century

In western Hungary the dominant way of traditional transport was carrying on the head until the middle of the 20th century (picture 1). The northern border of this tradition was the *limes* of the ancient province of Pannonia within the Roman Empire along the river Danube. In the northern part of Kisalföld (i.e. 'Lesser Plain', an area in the western part of the Carpathian Basin) defined as a geographical region (in Slovakia) Hungarian women in villages carried heavy burden on the back in canvas sheet (picture 2 and 3), called *batyu* or *bútyor* in Hungarian and *batoh* in Slovak. Men occasionally carried on the back wooden vessels (*put*, *putton* in Hungarian) or huge wicker baskets containing hay (picture 6, 7, 13, 14). Men preferred carrying goods on the shoulder with the help of a hooked stick (picture 4, 5, 11). A characteristic object from this region is the twin pot (used for carrying meal to the fields, picture 8), the covered wicker basket and the rush-bag used as a hamper to carry fish (picture 10). On the western periphery of Kisalföld (Pozsony/Bratislava) especially women carried fruit baskets on the back, while men used wooden frames to carry sacks and to lift burden. Yokes to carry water vessels were used only in the north-eastern part of the region. There is hardly any trace of haversack carried either on the shoulder or on the back. The extended set of devices of carrying and the related vocabulary contribute to outlining and highlighting the heritage of material culture and the character of traditional culture.